
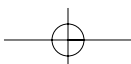
Miroslav Bertoša

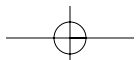
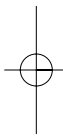
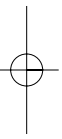
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Puli

DOBA KLIOFOBIJE:
IDEOLOŠKE OPSJENE I
OSOBNA ISKUSTVA

Neke uspomene
na historiografiju
druge polovice
prošloga stoljeća

ovo sam priopćenje u podnaslovu nazvao uspomenama na historiografiju druge polovice prošloga stoljeća. Istražujući dugi niz godina građu za istarsku povijest XVI., XVII. i XVIII. stoljeća u tuzemnim i inozemnim arhivima, nisam svraćao osobitu pozornost na ideološka nadmetanja i podmetanja, još manje na politikantske prozivke, periodično ponavljane u organiziranim kampaњama, napose poslije raznih »ce-ka sjednica« i »ce-ka kongresa«. Tu pojavnost, međutim, nisam proučavao, pa o njoj ne mogu sročiti znanstveno potkrijepljenu analizu. Za izlaganje na Pilarovu skupu preostaju jedino osobna iskustva, točnije rečeno — uspomene. Riječ je, dakako, o mojim osobnim fragmentarnim radnim iskustvima, doživljajima stvarnosti i uspomenama na razdoblje od polovice 60-tih do konca 80-tih godina. Tada sam — najprije kao predavač povijesti na Pedagoškoj akademiji u Puli, a zatim asistent u Akademijinom Sjeverojadranskom institutu za etničke odnose, historiju i ekonomiju (Strčić, 1965.), koji je ubrzo promijenio ime u Centar za znanstveni rad u Rijeci i Puli — počeo istraživati povijesna vrela u istarskim i mletačkim arhivima.

Ipak bih na početku s još nekoliko rečenica pobliže odredio zadaću ovog priopćenja. Naime, sponatno mi se postavilo pitanje: kako pristupiti razmatranju ove, nazvao bih je — »zadane teme« o hrvatskoj historiografiji XX. stoljeća, koja je, kako je to točno formulirano u naslovu Pilarova Organizacijskog odbora Skupa, bila razapeta »između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva«? Mogućnosti su široke i raznolike: od »objektivnih« analiza nekoga pisanog korpusa i njegova kompleksnog i raznolikog diskursa do individualnih memorija i memorabilija. Valja odmah postaviti još jedno pitanje: koliko ćemo, izabравši jedan ili drugi pristup, pridonijeti promicanju historiografije i promidžbi

Miroslav Bertša:

**Doba klijofobije: ideološke
opsjere i osobna iskustva**
- Neke uspomene na
historiografiju druge
polovice prošlog stoljeća

povijesnoga zanata? Proučavatelji povijesti najnovijega doba, onoga koje je jednim dijelom još uvijek »trenutna povijest« (*L'histoire immédiate*, Poirrier, 2000.), nalaze se pri tom na istinskome terenu svojih istraživanja, pa je logično da u te pojave unesu i dio svojeg znanja i istraživačkoga umijeća. Kao povjesničar starijega razdoblja (onog od konca XV. do početka XIX. stoljeća) na taj dio svojega života i rada gledam kao na proteklo doba u kojemu sam bio nesretno locirani sudionik, koji je, unatoč nepovoljnim okolnostima, nastojao iskoristiti polje dostupnog, dopuštenog i mogućeg. Iako sam sa strašću uranjao u svijet arhivske zbilje i pri tom se poistovjećivao s postulatima zanata povjesničara, iako sam u svojoj radnoj sobi živio dobrim dijelom izoliran i neopterećen (koliko se to uopće moglo biti!), ipak sam sva ta desetljeća bio svjestan činjenice da živim u političkom sustavu, pa i sveukupnom društvenom kontekstu — *pod nadzorom*. U tom je nadzoru *jugounitaristička* sastavnica (izričaj skovan devedesetih godina) bila — bar što se tiče Istre — dominantnija od one ideološke. Proučavanje, primjerice, migracija od XV. do druge polovice XVIII. stoljeća, samo se po sebi uklapalo u »društvene konflikte« i »klasne razmirice«, pa nije izazivalo nikakve ideološke »šumove«, ali bi se uši *dežurnih ideologa* odmah načulile pri spomenu *vjerskog, etničkog* ili *etno-kulturnoga* sastava doseljenika. U istočno-jadranskim se migracijama htjelo vidjeti početak »jugoslavizacije« Istre, (pseudo)povijesnog formiranja nekog fantomskog korpusa »Jugoslavije u malom«!¹ Pod nadzorom je, dakle, bila i historiografija. Dakako, ne jedino u ovome primjeru! Pojavnost nadzora nad poviješću (Ferro, 1985.) obilježavala je čitavo razdoblje bivše Jugoslavije (od 1945. do konca 80-tih godina). U ovim osebnim *uspomenama* ne mogu a da ne spomenem opsesivni dojam koji su na mene ostavljali stihovi talijanskoga pjesnika Eugeniya Montalea ne samo kada sam proučavao pojedine povijesne događaje već i doživljavao tragičnu zbilju u kojoj su se našli mnogi progonjeni, uhićeni, odbačeni ili nasilno ušutkani u nedemokratskim ražimima, najčešće s jakim ideološkim nabojima. Ti su stihovi neprijeporno ne samo sugestivni, već su i činjenično točni, jer splet okolnosti, sreća i slučajnost postoje u svakom (ne)vremenu koje nalegne na čovjeka, na ljudske skupine, na etnose i narode:

*Povijest baš i nije uništavajući brdožder
kako se općenito veli:
ona ostavlja školje, prolaze i skloništa;
Poneko i preživi...²*

Iako se svojevrsni ideološki »brdožder« obrušio i na hrvatske povjesničare svi su oni »preživjeli«, štoviše, kao vjerodostojni sljedbenici muze Klije/Clio, ostali su dosljedni znanstvenoj savjesti i poštenju, dostojanstveno slijedili postulate svojega zanata.

No, opet valja postaviti pitanje: je li polustoljetno razdoblje komunističkog/socijalističkog režima u Hrvatskoj bilo *kliofobično*? Ako istinski zanat povjesničara uvijek teži *kliofiliji*, onda je ideološki pristup, po analogiji, nužno *kliofobično* obilježen. Dio povijesnih problema bio je, najblaže rečeno, »nepoželjan«, usto još i pod stalnim i budnim nadzorom politike; postojale su i »zabranjene« teme, kao i teme za jednodimenzionalnu interpretaciju. Neke činjenice, pak, i nisu mogle biti predmet istraživanja već samo dogmatskog »dokazivanja«. Najveći dio tema odnosio se na XX. stoljeće, uz neka »kontrolirana« pitanja XIX. stoljeća, kao što je postojao i niz nepoželjnih teza od ranoga srednjovjekovlja dalje.

U takvoj je klimi najviše potiskivana historiografija novijega razdoblja, no nijedno razdoblje nije izmaklo »ideološkom« nadzoru i budnom oku »policajaca duha« koji su, doslovce *orwelovski*, uz sadašnjost nastojali kontrolirati i prošlost. Postojala je, neprijeporno, »nepoželjna« prošlost, neke vrste negativni naboj prema pojedinim temama hrvatske povijesti, pa je, dosljedno tome, postojala i *kliofobija*. No, osim kliofobije, nekadašnji je jugoslavenski režim bio opsjednut i njezinom suprotnošću — *kliomanijom*! Kao što su postojale »fobične« povijesne teme, tako su u tadašnjemu društvu isticane i »manične« teme — primjerice »povijest *Partije*«, »radničkoga pokreta«, »revolucije«, itd. To su, neprijeporno, prave i istinske teme, kojima historiografija i te kako mora posvetiti veliku pozornost, no jedino u kontekstu ostalih povijesnih zbivanja, nikako ne izolirano, poput nekakvih *kultnih* tema kojima se mogu i smiju baviti samo »posvećeni« stručnjaci, usto i po posebnim napatcima tekuće politike. Povremeno su se, međutim, zbog promjene političkog *kursa* (da uporabim tadašnji *partijski izričaj*) mijenjala stajališta, pa je tako neki »revolucionar« kojega se dotad uzdizalo i veličalo, preko noći postajao »izdajnik«, »nepodobnik« ili naprosto proskribirana ličnost!

Povijesni zanat i njegovi alati teže neprestanom otvaranju prema novim problemima i poljima rada. Ideologija prošloga režima, napose u doba kada je zapadao u višestruke krize, nastojala je zatamniti, ograničiti, pa i zatvoriti znanstvenoistraživačke horizonte..., proglasiti *damnatio memo-*

Miroslav Bertosa:
Doba kliofobije: ideološke opsjene i osobna iskustva
 - Neke uspomene na historiografiju druge polovice prošlog stoljeća

Miroslav Bertoša:

**Doba klišofobije: ideološke
opsjene i osobna iskustva**
- Neke uspomene na
historiografiju druge
polovice prošlog stoljeća

riae nad nepoželjnim događajima i *nepodobnim* povijesnim ličnostima. Jezik ideoloških etiketa, s gradacijama pejorativnih kvalifikacija — *izdajnici, kulaci, inkosni seljaci, strane sluge, međunarodni špijuni, banda, reakcija, nacionalisti, osobe iz nezdravih intelektualnih sredina, buržuj, sabote-ri...* I nije bio drugo doli poziv na linč. Povijesna, pravna, psihosocijalna, jezična, čak semiološka, analiza takvog rječnika nesumnjivo pripada području interdisciplinarnih, multidisciplinarnih i transdisciplinarnih istraživanja.

U tim su kriznim trenucima sazivani sastanci i sjednice CK i raznih ideoloških komisija, žigosale su se »nezdrave pojave«, »zastranjivanja«, »nacionalizmi« i socijalizmu »strane« pojave, izdavane su »direktive«...Od ovih su »direktiva« u daleko većoj mjeri stradavali »kulturnjaci« svih vrsta (uključujući i povjesničare) u pokrajinskim mjestima negoli u Zagrebu, hrvatskoj intelektualnoj metropoli.

Napose bih se u ovome sumarnom priopćenju želio zadržati na tezi o važnosti osobnih iskustava pojedinih povjesničara. Iznesena u dokumentiranom obliku takva bi se pojedinačna iskustva mogla uklopiti u već razvijeni žanr koji je u francuskoj historiografiji dobio naziv »ego-histoire« (»ego-povijest« ili »povijest o meni samom«, Nora, 1987.).³ Za *hrvatski slučaj* (da ga tako nazovemo) »ego-povijest« predstavljala bi ne samo dragocjena svjedočanstva već i važnu povijesnu građu, primjenljivu za šira i kompleksnija istraživanja. Potrebno je opisati i životna iskustva, čak i neke vrste intelektualnih biografija povjesničara. Jer povijest ipak pišu — povjesničari! »Ego-povijest« (»povijest o meni«, zapravo povijest »mojega« saznavanja i doživljavanja povijesnih činjenica i oblika njihova tumačenja) nerazdvojni je dio povijesti historiografije i individualna sastavnica uklopljena u društveni, kulturni, etnički i »mentalni« kontekst. Cenzuriranje povjesničara znači cenzuriranje historiografije, a time i same povijesti, znači, nadalje, iskrivljavanje, osakaćivanje slike o prošlosti i kompleksnoj lepezi mišljenja i stajališta u nekome dobu. U tumačenjima prošlosti nastajala su tako »prešućena mjesta«, »osakaćena mišljenja«, »nedovršena torza«, stvarali su se stereotipi i predrasude.

Svaki povjesničar nosi u sebi osebujnu »ego-povijest«, no, osim individualnog, postoji i kolektivno iskustvo, odnosno kolektivna memorija. Jednako se to odnosi na značajne i vrhunske europske povjesničare, kao i one manje poznate ili nepoznate koji su radni i životni vijek proživjeli u arhivima, knjižnicama, znanstvenim institutima i fakultetima, razapeti između čudesnih priča s požutjelih arhivskih

listova i imperativa — više ili manje surovih i restriktivnih — svojega doba. Stvarnost sadašnjice i zbilja prošlosti u znanstvenim se istraživanjima uvijek isprepliću i prožimaju. Potvrđuje to i pogled u sadržaj onih nekoliko autobiografija povjesničara koje se nalaze na policama moje privatne biblioteke — Emmanuela Le Roy Laduriea (1984.), Annie Krigel (1991.), Erica Hobsbawma (2002.). Svjedočanstva naših povjesničara neprijeporno bi pridonijela mnogim saznanjima o putovima i sadržajima interpretacija prošlosti — od ranomedievalne medievalne do one XX. stoljeća u kojoj su proučavatelji raznih pojavnosti bili i njihovi svjedoci.

Uostalom, svaki je povjesničar ponešto doživio pišući i objavljujući tekstove o povijesnim temama i problemima. Nepotrebno je na ovome mjestu detaljno opisivati sve neugodnosti s kojima sam se susretao, primjerice, istražujući istarsku povijest: spomenut ću samo usputno da su negativno prihvaćane moje teze o naseljivanju Istre od konca XV. do konca XVII. stoljeća, koje sam ocijenio, dakako na temelju arhivskih vrela, kao pretežito hrvatsko i katoličko. To se nije slagalo s već spomenutim stajalištima politike i tekuće ideologije koje su — kako je već spomenuto — u kolonizacijskim valovima u Istru htjele vidjeti »južnoslavensko/-jugoslavensko« obilježje. Napose je krivim okom promatrano moje suprotstavljanje opće vladajućoj krilatici o Puli kao »Jugoslaviji u malom«!¹ Dugotrajne napade doživljavao sam zbog tekstova o ulozi Ante Cilige u revolucionarnim zbivanjima na Proštini u proljeće 1921. Ciliga je tada bio komunist i doboko prožet ideja Marxa i Lenjina, no kako je kasnije postao otpadnik, negativnim se proglašavala svaka njegova uloga u istarskim, hrvatskim i sovjetskim događanjima (Strčić, 1988).

No, evo još nekoliko zapažanja: u drugoj polovici XX. stoljeća, u doba političkoga nadzora, historiografija je deklarativno bila slobodna u iznošenju znanstvenih teza, ali je teritorij te slobode bio ograničen. Bio je ograničen tematski, a samim tim i interpretacijski. Neke su teme (dakako i povijesne ličnosti) naprosto bile »zabranjene«, a neke se moglo tumačiti samo na jedan način — onaj koji je zastupala službena ideologija. Takva ograničenja zanat povjesničara ne može podnijeti. Povjesničar uvijek teži obuhvatiti sve pojavnosti u vremenu koje istražuje; on nastoji podvrgnuti znanstvenoj analizi i kritici svaki događaj i svaki javni (pa i privatni) čin i to ne samo ako ga od njega dijeli dovoljna kronološka distancija, već i ona bliža, nearhivirana zbivanja, bez obzira na to kako politika ocjenjuje takve pojav-

Miroslav Bertosa:
**Doba klišefobije: ideološke
opsjene i osobna iskustva**
- Neke uspomene na
historiografiju druge
polovice prošlog stoljeća

Miroslav Bertosa:

**Doba klijofobije: ideološke
opsjene i osobna iskustva**
- Neke uspomene na
historiografiju druge
polovice prošlog stoljeća

nosti. Povjesničar zapravo i nije isključivo proučavatelj prošlih vremena, nego je i sudionik i svjedok svojega doba. No, i tada povjesničar, kako točno primjećuje Eric Hobsbawm, mora ispuniti «test svojega života i zanata i dokazati da zna postavljati i odgovarati na pitanja o svojem vremenu, napose na ona hipotetična» (Hobsbawm, 2002., 459).

»Trenutna povijest« — koju se nikako ne bi smjelo poistovjetiti sa stranačkim afinitetima i polemikom s neistomišljenicima — u nas je potpuno zakržljala, upravo zbog nametnutih zabrana u prošleme režimu i spriječavanja povjesničara da na svoj način progovore u društvenim prilikama. U kulturnoj tradiciji Europe — još od srednjovjekovlja — postojalo je osebujno »čitanje« stvarnosti koje nije bilo »arhivsko«, ali je bilo doživljeno očima povjesničara i protumačeno postulatima njegova zanata. Povjesničar zasigurno nije onaj koji konstruira tradiciju, ali ni onaj koji je razara. U biti je njegova zanata da traga za najčešće malobrojnim, oštećenim, potrganim ili uništenim nitima osjetljivoga društvenoga tkiva, oživljava osebujno historiografsko tkanje prošlih vremena...

Držim da se zadaća ovoga skupa ne bi trebala svesti na kolektivnu žalopojku pripadnika povjesničarskoga ceha, niti na pozornicu ili javnu govornicu za nizanje neprevladanih frustracija koje smo doživjeli u prošleme režimu... No, osobne nedaće, neugodnosti, nasrtaje i difamiranje na stranicama tiska, onemogućavanje nastupanja i objavljivanja, pa i otvorene progone, ne treba zaboraviti. Sve to predstavlja dio svedočanstava o vremenu višestrukih netrpeljivosti (ideoloških, političkih, nacionalnih, etnokulturnih, vjerskih, »mentalnih«...) koje je ostalo iza nas, ali je dramatično obilježilo naš život i utjecalo na naš znanstveni i stručni rad, na naše ljudsko biće. Bilo je vrlo teško neprijemjetno ispoljavati svoju različitost i drukčije viđenje problema, čak i iznositi različite poglede o nekome stručnom ili znanstvenom pitanju. Takva svjedočanstva neprijeporno predstavljaju povijesnu građu za buduće naraštaje i njihovo domišljanje prošlosti.

Zato ovo priopćenje nisam koncipirao kao polemični tekst, još manje kao pamflet. Ovo su samo *uspomene* na historiografiju druge polovice prošloga stoljeća. Pišem ih iz ugla *angažiranoga* povjesničara (prepotentno se smatrajući *historien angagé!*), bez mržnje i osvetoljubivosti koju naš *zandat* zapravo i ne podnosi. Iznio sam nekoliko teza o dobi *klijofobije*; njoj bi valjalo dodati i njezinu suprotnost — *kliomaniju*. Te su se dvije krajnosti doticale, ispreplitala i

prožimale. *Kliofobiju* i *kliomaniju* doživljavao sam uvijek kao jednog monstruma: bez lica, no s dvoje istih leđa, kao *bête à deux dos* iz Rabelaisova imaginarija i osebujna jezična arsenala (Duneton, 1990.). U krajnjoj crti, svaka je *kliofobija kliomanična*, kao što je i *kliomanija — kliofobična*...

Cilj ovoga skupa vidim u prvome redu u potrebi da se uoče propusti i praznine izazvane ideološkim nadzorom, prikrivanjem činjenica, napadima na znanstveno mišljenje povjesničara, ideološkim diktatima i sl., te da se tako nastale praznine popune znanstvenoistraživačkim metodama bez neučinkovitih i zato suvišnih revanšističkih invektiva. Ukazivanje na spomenute negativne pojave valja učiniti sastavnim dijelom »bitaka za povijest« (*combats pour l'histoire*), da uporabim znamenitu kovanicu Luciena Febvrea (1995.)⁵, ali i nastaviti s širenjem »teritorija« našega zanata, kako bi se što prije uhvatio korak s razvijenim europskim historiografijama (Bertoša, 2002.). Cilj povjesničara nikada se ne iscrpljuje u polemici s prošlošću, već teži konstruiranju novih paradigma i širenju horizonta znanja i metodoloških postupaka.

»Bitke za povijest« zapravo su neka vrsta konstante povjesničareva zanata. Probleme valja »historizirati« (*mise en histoire*, kako glasi često rabljena francuska kovanica) (Ruano-Borbalan, 1999.). Nikakve »eskamotaže« nisu u historiografiji dopuštene, nikakve »likvidacije« prošlosti ni povjesnih činjenica nisu moguće (Erler i sur., 1988., Wehler, 1989.). Nepoželjni protagonisti, gubitnici, poraženi, a niti žrtve ne smiju biti udaljene s povijesne scene. Povjesničar ne smije pristati pisati povijest po diktatu pobjednika i nositelja vlasti; u demokratskim se društvima to od njega i ne bi smjelo tražiti... No, na kraju valja zaključiti da je i povjesničar-žrtva također jedna od posljedica »čistki« nepoželjnih. Upravo zbog intevencije bivšeg ideološkog režima mnoge su teme, mnogi problemi i mnoge ličnosti ne samo suvremene, već i starije povijesti ostale nedovršene, osakaćene, deformirane ili naprosto prešućene političkim opsjenama.

Doba *kliofobije* nanijelo je veliku štetu historiografiji (mnoge su teme ostale neistražene i neobrađene, nastala su »siva mjesta«, slabo pokrivena »praznine«, ali i stršeće »rupe« u člancima, monografijama i sintezama, pa one, najblaže rečeno, ostavljaju dojam nedorečenosti. Unatoč tome ideološki nadzor nije uspio zatrti svijest, savjest i odanost pozivu koji su dosljedno prepoznavali svi vjerodostojni hrvatski povjesničari. Dokaz je to da su povjesničari znali slijediti postulate svoje znanstvene discipline i da su samo u rijet-

Miroslav Bertoša:
**Doba kliofobije: ideološke
 opsjene i osobna iskustva**
 - Neke uspomene na
 historiografiju druge
 polovice prošlog stoljeća

Miroslav Bertosa:

**Doba klišofobije: ideološke
opsjene i osobna iskustva**
- Neke uspomene na
historiografiju druge
polovice prošlog stoljeća

kim slučajevima (možda i takvim na koje osobno nisu mogli utjecati) pravili režimske ustupke. Držim da nisu kršili pravila svojega zanata, već su, naprotiv, čuvali njegovo dostojanstvo i znanstvenu razinu. Jedino su tako i mogli iz doba ideološke klišofobije prijeći u doba slobodnog istraživanja prošlosti demokratske tolerancije različitih stajališta.

BIJEŠKE

- ¹ Na takav pokušaj srpskoga povjesničara G. Stanojevića u crnogorskim *Istorijskim zapisima* (Stanojević, 1965.) odgovorio sam kritičkim člankom u *Historijskom zborniku* (Bertoša, 1966. — 1967.).
- ² «La storia non è poi / la devastante ruspa che si dice. / Lascia sottopassaggi, cripte, buche / e nascondigli. / C'è chi, sopravvive.» Montaleove stihove objavio je i prepjevao M. Machiedo (1973.): «Povijest napokon i nije / rušilačka izravnivačica kao što se kaže. / Ostavlja podzemne hodnike, kripte, rupe / i skrovišta. Ima ih koji prežive.» Ovdje sam, međutim, donio »svoj prijevod«, neznatno drukčiji, kako bih istaknuo osobni (dinamični) doživljaj ove strofe.
- ³ U knjizi su svoje intelektualne biografije i osobnu »ego-povijest« opisali vrhunska imena francuske, odnosno europske historiografije: Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Raoul Girardet, Jacques Le Goff, Michelle Perrot, René Rémond.
- ⁴ Na netočne podatke o etničkom sastavu Pule potkraj 60-tih godina, iznesene u u televizijskoj emisiji RTV-a Zagreb, 8. veljače 1969., osvrnuo sam se u dopisu *Da li je to Pula? U povodu jedne televizijske emisije* (»Glas Istre«, br. 9, Pula, 21. veljače 1969.; članak je prenio i zagrebački »Vjesnik«.) Političko podzemlje nije nikada zaboravilo moju odlučnu intervenciju u korist znanstvene istine.
- ⁵ Febvre je osobno načinio izbor svojih radova kojima je krčio putove prema proučavanju prošlosti kao živoga društvenoga tkiva, nikako ne mrtve kronike ili materijala za političku manipulaciju. Naslov *Combats pour l'Histoire* (na prvome izdanju 1953.) označio je, ističe Lucien Febvre, znanstvenu paradigmu koju su ostvarivali on i njegovi istomišljenici na »bojišnici« historiografije (*champ de bataille*).

LITERATURA

- Bertoša, M. (1966. — 1967.), Jedan prilog naseljavanju Istre u XVII stoljeću, *Historijski zbornik*, 19 — 20.: 467 — 483.
- Bertoša, M. (2002.), *Izazovi povijesnog zanata: Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb, Antibarbarus.
- Duneton, C. (1990.), *La Puce à l'oreille: Anthologie des expressions populaires avec leur origine*, Paris, Balland (str. 87).
- Erlor, G. i sur. (1988.), *L'Histoire escamotée: Les tentatives de liquidation du passé nazi en Allemagne*, Paris, Éditions La Découverte.
- Febvre, L. (1995.), *Combats pour l'Histoire*, Paris, Armand Colin Éditeur.
- Ferro, M. (1985.), *L'histoire sous surveillance: Science et conscience de l'histoire*, Paris, Calmann-Lévy (passim).
- Hobsbawm, E. (2002.), *Anni interessanti: Autobiografia di uno storico*, Milano, Rizzoli (talijanski prijevod). Originalni je naslov *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*.

- Kriegel, A. (1991.), *Ce que j'ai cru comprendre*, Paris, Éditions Robert Lafont.
- Le Roy Ladurie, E. (1984.), *Autobiografia 1945 — 1963*, Milano, Rizzoli (talijanski prijevod). Naslov je izvornika *Paris — Montpellier: P.C. — P.S.U. 1945 — 1963*, Paris, Éditions Gallimard.
- Montale, E. (1973.), *Mediteran. Izbor, prijevod i pogovor Mladen Machiedo*, Zagreb, Centar za društvene djelatnosti omladine (str. 138 — 141).
- Nora, P., «réunis et présentés par» (1987.), *Essais d'ego-histoire*, Paris, Éditions Gallimard.
- Poirier, Ph. (2000.), *Aborder l'histoire*, Paris, Seuil (str. 64).
- Ruano-Borbalan, J.-C., «coordonné par» (1999.), *L'histoire aujourd'hui*, Paris, Sciences Humaines Éditions.
- Stanojević, G., Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljivanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja, *Istorijski zapisi*, 12: 429 — 467.
- Strčić, P. (1965.), Sjeverojadranski institut za etničke odnose, historiju i ekonomiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti — Rijeka, *Istarski mozaik*, 4 — 5: 3 — 25.
- Strčić, P. (1988.), Prilog za biografiju Ante Cilige, *Časopis za suvremenu povijest*, 20 (3): 15-18 i dalje.
- Wehler, H.-U. (1989.), *Le mani sulla storia. Germania: riscrivere il passato?*, Firenze, Ponte alle Grazie (talijanski prijevod). Izvornik je tiskan 1988., *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum »Historikerstreit«*, München, Verlag C. H. Beck.

Miroslav Bertoša:
**Doba kliofobije: ideološke
opsjene i osobna iskustva**
- Neke uspomene na
historiografiju druge
polovice prošlog stoljeća